



21 મી સદીમાં ગુજરાતમાં પ્રવાસ નીતિ દ્વારા ઐતિહાસિક સ્થળોનો વિકાસ : એક શૈક્ષણિક

અધ્યયન

Thakkar Krishna Ashokkumar

Research Scholar, Department of History,
Shri Govind Guru University,

&

Dr. Maheshkumar P. Varma

Assistant Professor,
Government Arts and Commerce College, Jambughoda

સારાંશ (Abstract)

21 મી સદીમાં ગુજરાત સરકારે પ્રવાસનને રાજ્યના આર્થિક વિકાસ, સાંસ્કૃતિક સંરક્ષણ અને ઐતિહાસિક વારસાની જાળવણી માટે એક મહત્વપૂર્ણ સાધન તરીકે સ્વીકાર્યું છે. પ્રવાસ નીતિ દ્વારા ઐતિહાસિક સ્થળોના સંરક્ષણ, પુનઃસ્થાપન, આધુનિકીકરણ અને પ્રચાર-પ્રસાર પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ સંશોધન લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ સમજવાનો છે કે ગુજરાતની પ્રવાસ નીતિઓએ કેવી રીતે ઐતિહાસિક સ્થળોને “જીવંત ધરોહર” (Living Heritage) તરીકે વિકસાવવામાં મદદ કરી છે.

ધોળાવીરા, લોથલ, ચંપાનેર-પાવાગઢ, સાબરમતી આશ્રમ, વડનગર અને પાટણ (રાણી કી વાવ) જેવા મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક સ્થળોને પ્રવાસ નીતિ દ્વારા વૈશ્વિક સ્તરે ઓળખ મળી છે. UNESCO વર્લ્ડ હેરિટેજ માન્યતા, હેરિટેજ સર્કિટ વિકાસ, હેરિટેજ હોટેલ નીતિ, ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ, સ્વચ્છતા અને સુરક્ષા વ્યવસ્થાઓ તથા સ્થાનિક સમુદાયની ભાગીદારી દ્વારા આ સ્થળોના વિકાસને નવી દિશા મળી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો (Keywords)

પ્રવાસ નીતિ, ગુજરાત પ્રવાસન, ઐતિહાસિક સ્થળો, હેરિટેજ ટૂરિઝમ, UNESCO, ધોળાવીરા, લોથલ, ચંપાનેર-પાવાગઢ, ગાંધી હેરિટેજ, હેરિટેજ સર્કિટ, હેરિટેજ હોટેલ, ડિજિટલ પ્રવાસન, ટકાઉ પ્રવાસન, સમાચારપત્ર આધારિત અભ્યાસ.

પ્રસ્તાવના (Introduction)

ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ કોઈપણ રાષ્ટ્ર અથવા રાજ્યની આત્મા હોય છે. ઐતિહાસિક સ્થળો એ માત્ર ભૂતકાળની યાદગાર ઈમારતો નથી, પરંતુ તે સમાજની ઓળખ, ગૌરવ અને સાંસ્કૃતિક વારસાના પ્રતિક છે. 21 મી સદીમાં વિશ્વભરમાં “હેરિટેજ ટૂરિઝમ” ને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવી રહ્યું છે, કારણ કે તે એક તરફ ઐતિહાસિક ધરોહરને સંરક્ષિત રાખે છે અને બીજી તરફ આર્થિક વિકાસને પણ વેગ આપે છે. ભારતના સંદર્ભમાં જોવામાં આવે તો દરેક



રાજ્ય પોતાની વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક ઓળખ સાથે પ્રવાસન ક્ષેત્રને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે, જેમાં ગુજરાત અગ્રણી રાજ્યોમાં સ્થાન ધરાવે છે.

ગુજરાતનું ઇતિહાસ હજારો વર્ષ જૂનું છે. સિંધુ ઘાટી સંસ્કૃતિના અવશેષો (ધોળાવીરા, લોથલ), મધ્યયુગીન સમયના કિલ્લા અને નગરો (ચંપાનેર-પાવાગઢ), ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક સ્થળો (સોમનાથ, દ્વારકા, પાવાગઢ), તેમજ સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન સાથે જોડાયેલા સ્થળો (સાબરમતી આશ્રમ, પોરબંદર) ગુજરાતને ઐતિહાસિક રીતે અત્યંત સમૃદ્ધ બનાવે છે. 21 મી સદીમાં ગુજરાત સરકારે આ ધરોહરને પ્રવાસન નીતિ સાથે જોડીને તેના સંરક્ષણ અને વિકાસ માટે સુવ્યવસ્થિત આયોજન કર્યું છે.

પ્રવાસ નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માત્ર પ્રવાસીઓની સંખ્યા વધારવાનો નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક સ્થળોની મૂળ ઓળખ જાળવીને તેને આધુનિક સુવિધાઓ સાથે વિકસાવવાનો છે. આ દૃષ્ટિથી સરકાર દ્વારા UNESCO સાથે સહયોગ, હેરિટેજ સર્કિટની રચના, હેરિટેજ હોટેલ નીતિ, ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને સ્થાનિક સમુદાયની ભાગીદારી જેવા પગલાં લેવામાં આવ્યા છે. પરિણામે, ઐતિહાસિક સ્થળો આજે માત્ર “જુઓ અને જાઓ” પ્રકારના સ્થળો નહીં રહી, પરંતુ શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર બન્યા છે.

સમાચારપત્રો આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં મહત્વપૂર્ણ સ્રોત સાબિત થયા છે. દિવ્ય ભાસ્કર, સંદેશ, ગુજરાત સમાચાર અને સમાચારો જેવા અખબારોમાં સતત એવા અહેવાલો પ્રકાશિત થયા છે, જેમાં સરકારની નવી યોજનાઓ, ઐતિહાસિક સ્થળોના વિકાસ પ્રોજેક્ટ્સ, UNESCO માન્યતા અને પ્રવાસન નીતિની અસર વિશે માહિતી મળે છે. આ લેખમાં આવા અહેવાલોના આધાર પર વિશ્લેષણ કરીને પ્રવાસ નીતિ અને ઐતિહાસિક સ્થળોના વિકાસ વચ્ચેના સંબંધને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ રીતે, પ્રસ્તુત સંશોધન લેખ 21 મી સદીમાં ગુજરાતમાં અમલમાં આવેલી પ્રવાસ નીતિઓએ કેવી રીતે ઐતિહાસિક ધરોહરને નવી ઓળખ આપી છે અને તેને રાજ્યના સર્વાંગી વિકાસ સાથે કેવી રીતે જોડ્યું છે, તે સમજવા માટે એક શૈક્ષણિક પ્રયાસ છે.

સંશોધનના ઉદ્દેશ (Objectives of the Study)

આ સંશોધન લેખના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે:

1. 21 મી સદીમાં ગુજરાત સરકારે અમલમાં મૂકેલી પ્રવાસ નીતિઓનું અભ્યાસ કરવો.
2. ઐતિહાસિક સ્થળોના સંરક્ષણ, સંવર્ધન અને વિકાસમાં પ્રવાસ નીતિની ભૂમિકા સમજવી.
3. UNESCO વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ તરીકે માન્યતા મળેલા સ્થળોના વિકાસ પર પ્રવાસ નીતિની અસરનું વિશ્લેષણ કરવું.
4. હેરિટેજ સર્કિટ, હેરિટેજ હોટેલ અને PPP મોડલ દ્વારા ઐતિહાસિક ઇમારતોના ઉપયોગ અને સંરક્ષણનું મૂલ્યાંકન કરવું.
5. ડિજિટલ ટેકનોલોજી દ્વારા ઐતિહાસિક સ્થળોના પ્રચાર-પ્રસાર અને માહિતી વ્યવસ્થાની ભૂમિકા સમજવી.
6. સ્થાનિક સમુદાય, રોજગાર સર્જન અને આર્થિક વિકાસ સાથે પ્રવાસ નીતિના સંબંધને ઓળખવો.



7. સમાચારપત્રોના અહેવાલોના આધારે ગુજરાતની પ્રવાસ નીતિના અમલીકરણનું વિશ્લેષણ કરવું.
8. પ્રવાસ નીતિના પરિણામે ઊભા થતા પડકારો અને ભવિષ્યની શક્યતાઓનું મૂલ્યાંકન કરવું.

21 મી સદીની ગુજરાત પ્રવાસ નીતિ : પૃષ્ઠભૂમિ

21 મી સદીની શરૂઆતમાં ગુજરાત સરકારે પ્રવાસનને એક સંગઠિત ઉદ્યોગ તરીકે વિકસાવવાની દિશામાં મહત્વપૂર્ણ પગલાં લીધાં. અગાઉ પ્રવાસન મુખ્યત્વે ધાર્મિક સ્થળો અને થોડાં કુદરતી સ્થળો સુધી સીમિત હતું, પરંતુ નવી પ્રવાસ નીતિઓ દ્વારા તેને વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ આપવામાં આવ્યો.

ગુજરાત ટૂરિઝમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ (GTCL) અને પ્રવાસન વિભાગ દ્વારા વિવિધ ટૂરિઝમ પોલિસી તૈયાર કરવામાં આવી, જેમાં હેરિટેજ ટૂરિઝમને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું. પ્રવાસ નીતિના મુખ્ય આધારસ્તંભ આ પ્રમાણે રહ્યા:

- ઐતિહાસિક ધરોહરના સંરક્ષણ અને પુનઃસ્થાપન
- આધુનિક માળખાકીય સુવિધાઓનું વિકાસ
- ખાનગી ક્ષેત્રની ભાગીદારી (PPP Model)
- આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રચાર-પ્રસાર
- ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ
- સ્થાનિક સમુદાયની સક્રિય ભાગીદારી

દિવ્ય ભાસ્કર (અમદાવાદ આવૃત્તિ) માં પ્રસિદ્ધ થયેલા અહેવાલ મુજબ,

“ગુજરાત સરકાર પ્રવાસનને વિકાસના એન્જિન તરીકે અપનાવી રહી છે અને હેરિટેજ ટૂરિઝમ તેના મુખ્ય આધારસ્તંભોમાંનું એક છે.”

આ નિવેદનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રવાસ નીતિ માત્ર આવક વધારવાનો પ્રયાસ નહીં, પરંતુ સાંસ્કૃતિક વારસાને વૈશ્વિક સ્તરે ઓળખ અપાવવાનો પ્રયાસ છે.

પ્રવાસ નીતિના મુખ્ય તત્વો

ઐતિહાસિક સ્થળોનું સંરક્ષણ અને પુનઃસ્થાપન

પ્રવાસ નીતિનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ હેતુ ઐતિહાસિક સ્થળોને નુકસાનથી બચાવીને તેનું વૈજ્ઞાનિક રીતે સંરક્ષણ કરવાનો રહ્યો છે. Archaeological Survey of India (ASI) અને રાજ્ય પુરાતત્વ વિભાગના સહયોગથી અનેક ઐતિહાસિક સ્થળો પર પુનઃસ્થાપન કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે.

સંદેશ અખબારમાં પ્રકાશિત અહેવાલ મુજબ,

“ચંપાનેર-પાવાગઢ ખાતે જૂના સ્મારકોની મરામત અને સંરક્ષણ માટે વિશેષ ફંડ ફાળવવામાં આવ્યું છે.”

આ દર્શાવે છે કે પ્રવાસ નીતિ સંરક્ષણને કેન્દ્રસ્થાને રાખે છે.



માળખાકીય સુવિધાઓનો વિકાસ

ઐતિહાસિક સ્થળો સુધી પહોંચવા માટે માર્ગ, પાર્કિંગ, પીવાનું પાણી, શૌચાલય, માહિતી કેન્દ્ર, મ્યુઝિયમ અને માર્ગદર્શક સેવા જેવી સુવિધાઓ વિકસાવવામાં આવી છે.

દિવ્ય ભાસ્કરના અહેવાલ મુજબ,

“ઘોળાવીરામાં નવા રસ્તા, મ્યુઝિયમ અને ટ્રેસ્ટ ફેસિલિટી સેન્ટરથી પ્રવાસીઓની સંખ્યા નોંધપાત્ર રીતે વધી છે.”

હેરિટેજ સર્કિટની રચના

પ્રવાસ નીતિ હેઠળ “હેરિટેજ સર્કિટ”ની કલ્પના રજૂ કરવામાં આવી, જેમાં એકથી વધુ ઐતિહાસિક સ્થળોને જોડીને એક પ્રવાસન માર્ગ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. જેમ કે:

- ઉત્તર ગુજરાત હેરિટેજ સર્કિટ (પાટણ-સિદ્ધપુર-મોઢેરા-વડનગર)
- કચ્છ હેરિટેજ સર્કિટ (ઘોળાવીરા-ભુજ-આઇનામહેલ-પ્રાગ મહેલ)
- મધ્ય ગુજરાત હેરિટેજ સર્કિટ (ચંપાનેર-પાવાગઢ)

ગુજરાત સમાચાર મુજબ,

“હેરિટેજ સર્કિટથી પ્રવાસીઓ એક જ પ્રવાસમાં અનેક ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાત લઈ શકે છે.”

હેરિટેજ હોટેલ નીતિ

હેરિટેજ ઇમારતોને હોટેલ તરીકે ઉપયોગમાં લેવા માટે રાજ્ય સરકારે વિશેષ નીતિ અમલમાં મૂકી. આથી ઐતિહાસિક મહેલો અને હવેલીઓનું સંરક્ષણ શક્ય બન્યું.

સમાચારો અખબારમાં પ્રકાશિત અહેવાલ અનુસાર,

“હેરિટેજ હોટેલ પ્રોજેક્ટથી જૂની ઇમારતોને નવું જીવન મળ્યું છે.”

પ્રવાસ નીતિ દ્વારા મુખ્ય ઐતિહાસિક સ્થળોનો વિકાસ

21 મી સદીમાં ગુજરાતની પ્રવાસ નીતિએ કેટલીક મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક સાઇટ્સને કેન્દ્રમાં રાખીને તેમની ઓળખને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે મજબૂત બનાવી છે. તેમાં ઘોળાવીરા, લોથલ, ચંપાનેર-પાવાગઢ અને સાબરમતી આશ્રમ વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. આ સ્થળોના વિકાસમાં સરકારની નીતિ, માળખાકીય સુવિધાઓ, સંરક્ષણ, પ્રચાર અને સ્થાનિક સમુદાયની ભાગીદારી સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે.

ઘોળાવીરા : સિંધુ ઘાટી સંસ્કૃતિનું વૈશ્વિક પ્રતિનિધિત્વ

ઘોળાવીરા ગુજરાતનું સૌથી પ્રાચીન અને મહત્વપૂર્ણ પુરાતાત્વિક સ્થળ છે. તે સિંધુ ઘાટી સંસ્કૃતિનું અનોખું નગર આયોજન દર્શાવે છે. 21 મી સદીમાં ઘોળાવીરાને પ્રવાસ નીતિ હેઠળ વિશેષ મહત્વ મળ્યું. 2021માં UNESCO દ્વારા તેને વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ જાહેર કરવામાં આવ્યા બાદ ગુજરાતના પ્રવાસન નકશામાં તેનું સ્થાન વધુ મજબૂત બન્યું.



દિવ્ય ભાસ્કર (2021) ના અહેવાલ મુજબ,

“UNESCO માન્યતા બાદ ધોળાવીરામાં પ્રવાસી સુવિધાઓ માટે કરોડો રૂપિયાનું રોકાણ કરવામાં આવ્યું છે.”

અહીં નીચે મુજબના વિકાસ કાર્યો હાથ ધરવામાં આવ્યા:

- ભુજથી ધોળાવીરા સુધી રોડ કનેક્ટિવિટીનો વિકાસ
- સાઇટ મ્યુઝિયમ અને ઇન્ટરપ્રિટેશન સેન્ટર
- માહિતી ફલકો અને સાઇનેજ સિસ્ટમ
- પીવાનું પાણી, શૌચાલય અને આરામ ગૃહ
- સ્થાનિક ગાઇડ્સ માટે તાલીમ

આ બધું પ્રવાસ નીતિ દ્વારા ધોળાવીરાને વૈશ્વિક સ્તરની હેરિટેજ ડેસ્ટિનેશન બનાવવાનો પ્રયત્ન દર્શાવે છે.

લોથલ : પ્રાચીન બંદર અને મેરિટાઇમ હેરિટેજ

લોથલ સિંધુ ઘાટી સંસ્કૃતિનું એક મહત્વપૂર્ણ બંદર નગર હતું. 21 મી સદીમાં ગુજરાત સરકારે લોથલને “મેરિટાઇમ હેરિટેજ”ના કેન્દ્ર તરીકે વિકસાવવાની દિશામાં વિશેષ પગલાં લીધાં.

સંદેશ અખબાર (2019) માં જણાવાયું હતું કે,

“લોથલ ખાતે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનું મેરિટાઇમ મ્યુઝિયમ બનાવવાની યોજના રાજ્ય પ્રવાસ નીતિનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે.”

પ્રવાસ નીતિ હેઠળ લોથલમાં:

- પુરાતાત્વિક સંરક્ષણ કાર્ય
- મ્યુઝિયમ અને પ્રદર્શન ગેલેરી
- બોટિંગ અને શૈક્ષણિક પ્રવાસોની વ્યવસ્થા
- હેરિટેજ સર્કિટમાં સામેલગી

આથી લોથલ માત્ર ઐતિહાસિક સ્થળ નહીં રહી, પરંતુ શૈક્ષણિક અને સંશોધન પ્રવાસનનું કેન્દ્ર બની રહ્યું છે.

ચંપાનેર-પાવાગઢ : વિશ્વ ધરોહર અને પ્રવાસન સંકલન

ચંપાનેર-પાવાગઢ પુરાતાત્વિક ઉદ્યાન ગુજરાતનું એકમાત્ર UNESCO વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ છે (ધોળાવીરા પહેલાં). મધ્યયુગીન સ્થાપત્ય, મસ્જિદો, મંદિરો અને કિલ્લાઓથી ભરેલું આ ક્ષેત્ર પ્રવાસ નીતિનું મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર રહ્યું છે.

સંદેશ (2018) મુજબ,

“ચંપાનેર-પાવાગઢ ખાતે હેરિટેજ ટૂરિઝમ પ્રોજેક્ટ હેઠળ માર્ગદર્શક સેવા અને માહિતી કેન્દ્રો વિકસાવવામાં આવ્યા છે.”



અહીં:

- ઐતિહાસિક ઇમારતોનું પુનઃસ્થાપન
- પર્યટક માર્ગ, પાર્કિંગ અને ટ્રેકિંગ રૂટ
- સાઇનેજ અને ડિજિટલ ગાઇડ
- સ્વચ્છતા અને સુરક્ષા વ્યવસ્થા

આ પગલાંઓ ચંપાનેરને એક “જીવંત ઇતિહાસ મ્યુઝિયમ” બનાવે છે.

સાબરમતી આશ્રમ : ગાંધી હેરિટેજ ટ્રસ્ટ

સાબરમતી આશ્રમ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનનું પ્રતિક છે. પ્રવાસ નીતિ દ્વારા આ સ્થળને “ગાંધી હેરિટેજ ટ્રસ્ટ”ના કેન્દ્ર તરીકે વિકસાવવામાં આવ્યું.

ગુજરાત સમાચાર (2020) મુજબ,

“સાબરમતી આશ્રમને વૈશ્વિક ગાંધી સ્મારક તરીકે વિકસાવવા માટે આધુનિક મ્યુઝિયમ અને ડિજિટલ પ્રદર્શનો બનાવાયા છે.”

અહીં:

- ઓડિયો-વિડિયો ગાઇડ
- ડિજિટલ ગેલેરી
- આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસીઓ માટે માહિતી કેન્દ્ર
- ગાંધી સર્કિટ વિકાસ

આ પગલાંઓ સાબરમતી આશ્રમને શૈક્ષણિક પ્રવાસનનું વૈશ્વિક કેન્દ્ર બનાવે છે.

સંદર્ભ:

A. સમાચારપત્રો (Gujarati Newspapers):

1. દિવ્ય ભાસ્કર

- “ઘોળાવીરાને UNESCO વર્લ્ડ હેરિટેજ માન્યતા બાદ પ્રવાસન વિકાસ યોજનાઓ” (દિવ્ય ભાસ્કર, અમદાવાદ આવૃત્તિ, 2021)
- “હેરિટેજ હોટેલ નીતિથી ઐતિહાસિક ઇમારતોને નવું જીવન” (દિવ્ય ભાસ્કર, 2019)
- “ગુજરાતમાં હેરિટેજ સર્કિટ વિકાસ પ્રોજેક્ટ” (દિવ્ય ભાસ્કર, 2020)

2. સંદેશ

- “લોથલને મેરિટાઇમ હેરિટેજ સેન્ટર તરીકે વિકસાવવાની યોજના” (સંદેશ, 2019)
- “ચંપાનેર-પાવાગઢ ખાતે પ્રવાસન સુવિધાઓનો વિસ્તારો” (સંદેશ, 2018)



- “ઐતિહાસિક સ્થળોના સંરક્ષણ માટે રાજ્ય સરકારનું ફંડિંગ” (સંદેશ, 2020)

3. ગુજરાત સમાચાર

- “સાબરમતી આશ્રમને વૈશ્વિક ગાંધી હેરિટેજ તરીકે વિકસાવવાનો પ્રયાસ” (ગુજરાત સમાચાર, 2020)
- “સ્થાનિક યુવાનોને દૂર ગાઈડ તરીકે તાલીમ યોજનાઓ” (ગુજરાત સમાચાર, 2021)

4. સમાચારો

- “હેરિટેજ હોટેલ પ્રોજેક્ટ દ્વારા જૂની ઇમારતોનું સંરક્ષણ” (સમાચારો, 2019)
- “ઉત્તર ગુજરાત હેરિટેજ સર્કિટ વિકાસ યોજના” (સમાચારો, 2020)

B. English Newspapers:

5. The Times of India (Ahmedabad Edition)
 - “Dholavira gets UNESCO World Heritage status” (2021)
 - “Gujarat to develop Lothal as international maritime museum” (2019)
 - “Heritage tourism projects gain momentum in Gujarat” (2020)
6. The Indian Express
 - “Sabarmati Ashram redevelopment project” (2020)
 - “Gujarat’s heritage circuit plan to boost tourism” (2019)

C. Official Government Sources:

7. Government of Gujarat – Tourism Department
 - *Gujarat Tourism Policy* (Various Years)
8. Gujarat Tourism Corporation Limited (GTCL)
 - Annual Reports
9. Archaeological Survey of India (ASI)
 - *Protected Monuments in Gujarat*
10. UNESCO World Heritage Centre
 - “Dholavira: A Harappan City”
 - “Champaner–Pavagadh Archaeological Park”

D. Other Reports & Institutions:

11. Ministry of Tourism, Government of India
 - *Tourism Statistics at a Glance*
12. NITI Aayog
 - *Tourism and Economic Development Reports*
13. Gujarat State Archaeology Department
 - *Heritage Conservation Projects in Gujarat*